

GIUSEPPE SPADARO

ΠΡΟΦΟΡΙΚΗ ΚΑΙ ΓΡΑΠΤΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΩΔΗ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΠΟΙΗΣΗ*

Κύριε Πρύτανη,
Κύριε Κοσμήτορα,
Κύριε Πρόεδρε του Τμήματος,
Κύριοι Συνάδελφοι,

Είμαι βαθειά συγκινημένος για την εξαιρετική τιμή που η Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν γενναϊόδωρα μου ἐπεφύλαξε με τὸ νὰ με δεχτεῖ στους κόλπους της.

Τὸ θέμα αὐτῆς τῆς πρώτης μου ἀνακοίνωσης ἀναφέρεται στὴν ΠΡΟΦΟΡΙΚΗ ΚΑΙ ΓΡΑΠΤΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΩΔΗ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΠΟΙΗΣΗ, πού εἶναι ἕνας ὑποχρεωτικός καὶ συγκεκριμένος σταθμὸς στὴ μελέτη τῆς δημῳδούς λογοτεχνίας τῆς μεσαιωνικῆς ἐποχῆς.

Ἡ ὁμιλία μου αὐτὴ εἶναι ἕνα μικρὸ δεῖγμα τῆς ἀγάπης μου γιὰ τὰ ἑλληνικὰ γράμματα καὶ τῆς εὐγνωμοσύνης μου πρὸς Ἑσᾶς, Κύριε Πρόεδρε καὶ Κύριοι Συνάδελφοι τοῦ Ἱστορικοῦ αὐτοῦ Πανεπιστημίου, γιὰ τὴν τιμὴ καὶ τὴν μεγάλη χαρὰ πού μου δώσατε.

Διάφορες ὑποθέσεις, λίγο πολὺ βάσιμες, ἔγιναν ἀπὸ μελετητές, γιὰ νὰ ἐξηγήσουν τὶς λεξιλογικὲς ὁμοιότητες, τὴν παρουσία ταυτόσημων στίχων, ἡμιστιχίων καὶ δλόκληρων ἀποσπασμάτων σὲ κείμενα πού ἀνήκουν στὴ λεγόμενη «Μεσαιωνικὴ Δημῳδὴ Γραμματεία, καὶ γιὰ νὰ ἐρμηνεύσουν ἐπίσης τὴν ὑπαρξὴ ποικίλων παραλλαγῶν τοῦ ἴδιου ἔργου.

Καὶ ἀρχίζουμε με τὴ θεωρία τοῦ Hans Eideneier, κατὰ τὴν ὁποία ἡ μεσαιωνικὴ ἑλληνικὴ ποίηση σὲ δημῳδὴ γλῶσσα θὰ εἶχε περάσει ἀπὸ μιὰ πιδ παλιὰ προφορικὴ φάση σὲ μιὰ πιδ σύγχρονη καταγραφὴ, ὥστε νὰ μπορεῖ

*Κείμενο ὁμιλίας τοῦ συγγραφέα, πού ἐκφωνήθηκε στὴ Μεγάλῃ Αἴθουσῃ Τελετῶν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν κατὰ τὴν ἀναγόρευσίν του σὲ ἐπίτιμον διδάκτορα τοῦ Τμήματος Φιλολογίας τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς (3 Ἰουλίου 1991).

νά εξηγηθεῖ γιατί ἡ χειρόγραφη παράδοση ἔργων, ὅπως ὁ Διγενὴς Ἀκρίτης, ὁ Σπανέας καὶ τὰ Πτωχοπροδρομικά, ἀρχίζει μόλις τὸν 13ο καὶ 14ο αἰώνα. Ταυτόχρονα οἱ διαφορὲς ποὺ παρουσιάζουν π.χ. οἱ δημῶδεις παραλλαγὲς τοῦ Σπανέα, εἶναι τέτοιες ποὺ ἐξηγοῦνται μόνο «ἀπὸ μιᾶ ποικιλία καταγραφῶν ἐνὸς κειμένου ποὺ εἶχε περάσει στὴν προφορικὴ παράδοση». Τὸ ἴδιο ἰσχύει γιὰ τὰ Πτωχοπροδρομικά, γιὰ τὰ ὁποῖα ὁ μελετητὴς ὑποθέτει, ἐξαιτίας τῶν μεγάλων διαφορῶν μεταξὺ τῶν χειρογράφων στὴν παράδοση τοῦ κειμένου, τὴν παρουσία μιᾶς «ἐνδιάμεσης προφορικῆς παράδοσης». Ἀπὸ τὸν 13ο αἰώνα καὶ ὡς τὰ μέσα τοῦ 15ου αἰώνα ὑπάρχουν οἱ «καταγραφὲς δημῶδους ποίησης, ποὺ κατὰγονται ἀποκλειστικὰ καὶ μόνο ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ». Καὶ αὐτὲς οἱ καταγραφὲς ἄρχισαν νὰ εἰσάγονται μετὰ τὴν τέταρτὴ σταυροφορία, σίγουρα ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῶν «μεταγλωττισμένων ἱστορικῶν καὶ ἐρωτικῶν μυθιστορημάτων τῆς δυτικῆς δημῶδους λογοτεχνίας». Μόνο σὲ μεταγενέστερες ἐποχὲς ἀρχίζουν νὰ ἐμφανίζονται ἀντιγραφὲς τῶν καταγραφῶν¹.

Γιὰ νὰ ἐξηγήσουν μερικὰ κοινὰ στοιχεῖα ποὺ παρουσιάζουν τὰ κείμενα τῆς μεσαιωνικῆς ἐποχῆς σὲ δημῶδη γλῶσσα, ὁ Hesselting ἤδη ἀπὸ τὸ 1919 καὶ ἀργότερα ὁ Morgan (1960), ὁ Τρυπάνης² καὶ τέλος ὁ Στεργέλλης (1967), ἔχουν προβάλλει τὴν ὑπόθεση μιᾶς προφορικῆς παράδοσης ποὺ ἐνεργεῖ σὲ διάφορα ἐπίπεδα.

Κυρίως ὅμως εἶναι οἱ E. καὶ M. Jeffreys ποὺ ἔδωσαν ὑπόσταση σὲ μιὰ θεωρία κατ' οὐσίαν προφορικὴ. Κατὰ τὴ γνώμη τους τὰ ἔργα σὲ δημῶδη γλῶσσα θὰ διατηροῦσαν ἔχνη μιᾶς προφορικῆς παράδοσης ἀφηγηματικῶν κειμένων σὲ δεκαπεντασυλλάβους, τὰ ὁποῖα θὰ εἶχαν προμηθεύσει τὰ πρότυπα στοὺς συγγραφεῖς αὐτῶν τῶν ἔργων. Τὰ κοινὰ αὐτὰ σημεῖα, προπαντὸς στὰ μυθιστορήματα, ὁρίζονται ἀπὸ τοὺς δύο μελετητὲς ὡς «παραδοσιακὰ» καὶ μαρτυροῦν τὴν προφορικὴ προέλευση τῆς γλῶσσας καὶ τοῦ μετρικοῦ σχήματος, στὰ ὁποῖα αὐτὰ ἔχουν γραφεῖ³.

Ἄλλοι πάλι ὑποστηρίζουν —ὁ πρῶτος ποὺ ἔκανε αὐτὴ τὴν ὑπόθεση ἦταν ὁ Ugo Schreiner (1959-1962) καὶ τελευταῖα τὴν συμμερίστηκαν ὁ Van Gemert καὶ ὁ Bakker— ὅτι αὐτὰ τὰ κοινὰ στοιχεῖα ὀφείλονται σὲ ἐπεμβάσεις

1. H. Eideneier, «Ὁ προφορικὸς χαρακτήρας τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας», *Δωδώνη*, 14, 1985, 31 κ.έ., καὶ τοῦ ἴδιου, «Der Ptochoprodromos in schriftlicher und mündlicher Überlieferung», *Neograeca medii aevi. Text und Ausgabe*, Köln 1987, σ. 101 κ.έ.

2. C. Trypanis, *Greek poetry: from Homer to Seferis*, London 1981, σ. 535 κ.έ.

3. M. and E. Jeffreys, «Imberios and Margarona: the manuscripts, sources and edition of a Byzantine verse romance», *Byzantion*, 41, 1972, σ. 122 κ.έ. M. Jeffreys, «Formulas in the Cronicle of the Morea», *Dumbarton Oaks Papers*, 27, 1973, σ. 193 κ.έ., καὶ τοῦ ἴδιου, «The nature and origins of the political verse», *Dumbarton Oaks Papers*, 28, 1974, σ. 174 κ.έ.

γραφών ή καλύτερα σέ παρεμβολές. Αὐτοὶ ἰσχυρίζονται ὅτι ἓνας ἀντιγραφέας, ποὺ ἔχει ἀντιγράψει πολλὰ κείμενα σέ δημώδη γλῶσσα στὸ ἴδιο χειρόγραφο, ἐνῶ ἀντιγράφει ἕνα ἄλλο κείμενο, αὐθόρμητα ἐπαναλαμβάνει στίχους ἢ ἐκφράσεις τοῦ κειμένου ποὺ προηγουμένως ἀντέγραψε.

Κατὰ τὸν R. Beaton⁴, τὸν συγγραφέα τοῦ βιβλίου *The medieval Greek Romance* (Cambridge 1989), «ἡ καθεμιά ἀπὸ τὶς διατυπώσεις, ποὺ προτείνονται γιὰ τὴν ἐξήγηση τῆς συχνῆς ἐμφάνισης ἡμιστιχίων καὶ κοινῶν ἐκφράσεων στὰ μυθιστορήματα, δὲν στηρίζεται πάντα σέ σαφεῖς ἀποδείξεις».

Πράγματι, ἡ θεωρία «τῶν παρεμβάσεων τῶν ἀντιγραφῶν», ποὺ ἀσπάζονται ὁ Bakker καὶ ὁ Van Gemert στὴν πρόσφατη κριτικὴ ἔκδοση τῆς *Ἱστορίας τοῦ Βελισαρίου* γιὰ νὰ ξεχωρίσουν τὶς ἐπόμενες διασκευὲς τοῦ ἔργου, δὲν εἶναι πολὺ πειστικὴ, ὄχι μόνον γιὰ τὴν βασιζέται στὸ πολὺ ὑποκειμενικὸ κριτήριό τῆς διάκρισης τῶν παρεμβολῶν, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν δὲν μπορεῖ νὰ ἐξηγήσει τὶς λεξιλογικὲς ὁμοιότητες ποὺ ὑπάρχουν, σέ μεγάλον ἀριθμὸ, στὰ μυθιστορήματα καὶ σὲ ἄλλα κείμενα σέ δημώδη γλῶσσα.

Καὶ ἡ θεωρία τῶν Jeffreys, μὲ τὴ σειρά της, εἶναι εὐκόλο νὰ προκαλέσει βάσιμες κριτικὲς, ἐπεὶδὴ παρουσιάζει ἀδύνατα σημεῖα, ὅπως π.χ. στὴν περίπτωση τῆς ἐξήγησης ποὺ δίνεται τῆς μικτῆς γλῶσσας τῶν δημωδῶν κειμένων μας καὶ τῶν γλωσσικῶν ἀρχαϊσμῶν ποὺ βρίσκονται σ' αὐτή, ποὺ θὰ ἦταν ἀπόδειξη μιᾶς «oral - traditional kunstsprach background».

Ἄλλὰ φράσεις τοῦ τύπου: μετὰ χαρᾶς μεγάλης, / καὶ μικροὶ τε καὶ μέγαλοι / ὀφείλονται σέ λόγια ἐπίδραση ἢ σέ μετρικὴ ἀνάγκη (στὴ δευτέρη περίπτωση, μὲ τὴ χρῆση τοῦ ἀρχαϊκοῦ μορίου τε)⁵.

Ἄν μπορεῖ νὰ παραδεχτεῖ κανεὶς ὅτι πολλὲς τέτοιες φράσεις, ποὺ περιέχουν γλωσσικὰ ἀρχαῖκα στοιχεῖα, ὀρίζονται ὡς «παραδοσιακὲς», δὲν μπορεῖ βέβαια νὰ δεχτεῖ τὴν ἰσοδυναμία παραδοσιακὸ ἴσον προφορικὸ. Τὰ περισσότερα παραδοσιακὰ στοιχεῖα — ὅλες οἱ φράσεις δηλαδὴ ποὺ ἐπαναλαμβάνονται καὶ οἱ φράσεις patterns ποὺ συνδέουν διάφορα μυθιστορήματα μεταξὺ τους — δὲν εἶναι καθόλου προφορικὰ ἀλλὰ φιλολογικὰ. Εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα ἐπεξεργασίας γραπτῶν κειμένων.

Ἰσχυρίστηκα σέ διάφορες ἐργασίες μου, ὅτι δὲν ἔχει σοβαρὴ ἐπιστημονικὴ βάση τὸ νὰ καταφεύγει κανεὶς στὴν προφορικὴ παράδοση γιὰ νὰ ἐρμηνεύσει τὴν παρουσία κοινῶν στοιχείων, φράσεων καὶ ἡμιστιχίων ταυτόσημων, στὰ μυ-

4. R. Beaton, *The medieval Greek Romance*, Cambridge University Press 1989, σ. 165.

5. A. Mohay, «Schriftlichkeit und Mündlichkeit in der byzantinischen Literatur», *Acta Classica*, 10-11, 1974-75, σ. 175 κ.ε.

τιστορήματα τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων καὶ γενικὰ στὰ μεσαιωνικὰ ἑλλη-
νικὰ κείμενα ποὺ ἔχουν γραφεῖ σὲ δημῶδη γλῶσσα.

Ὁ Beaton, στὸ βιβλίو τοῦ ποὺ ἤδη ἀνέφερα, ὑποστηρίζει (στὸ τέλος τοῦ κεφαλαίου ποὺ ἀφορᾷ τὴν κριτικὴ τῶν θεωριῶν) ὅτι: «εἶναι καλῶτερα νὰ το-
νίσει κανεὶς τὴ φύση μιᾶς “παράδοσης” ποὺ συνδέει ὅλα αὐτὰ τὰ κείμενα,
παρὰ νὰ καταφεύγει σὲ μιὰ προφορικὴ παράδοση ἐνὸς τύπου τοῦ ὁποῖου ἡ
ὑπαρξὴ δὲν μπορεῖ νὰ ἀποδειχτεῖ», βασιζόμενος στὶς προφανεῖς ἀποδείξεις ποὺ
εἶχα παρουσιάσει πάνω στὴν ἐξάρτηση τοῦ μυθιστορήματος *Ἱμπέριος καὶ Μαγ-
γάρωνα* ἀπὸ τὸ μυθιστόρημα *Φλόριος καὶ Πλατσιαπλόρε*, ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά,
καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη πάνω στὴ μίμηση, ἐκ μέρους τοῦ συγγραφέα τοῦ *Πόλεμος
τῆς Τρωάδος*, τῶν στίχων τῆς *Ἱστορικῆς Σύνοψης* τοῦ Κωνσταντίνου Μανασ-
σῆ —ποὺ ἔφερε στὸ φῶς ἡ E. Jeffreys—, στὶς λίγες περιπτώσεις στὶς ὁποῖες
ἡ διήγηση τοῦ βυζαντινοῦ χρονικογράφου τοῦ πολέμου τῆς Τροίας συμπίπτει
μὲ τὸ γαλλικὸ ἔπος τοῦ Benoît de Sainte-Maure.

Εἶχα παρατηρήσει κάποτε⁶, φέροντας ἀντίρρηση στὴ Follieri, ὅτι τὸ
δικτάστιχο, στὸ ἀρχικὸ μέρος τῆς ἑλληνικῆς μετάφρασης τῆς *Θησιῆδας* τοῦ
Βοκακίου, ἦταν πιστὴ μίμηση τοῦ *Πόλεμος τῆς Τρωάδος*.

Γιὰ τὸν Beaton θὰ ἐπρόκειτο μᾶλλον γιὰ ἓναν συνειδητὸ ὑπαινιγμὸ παρὰ
γιὰ μίμηση, ὑπαινιγμὸ σὲ ἓνα πιὸ παλιὸ ἑλληνικὸ ἔπος, ἐπεξεργασία ἐνὸς φη-
μισμένου ξένου ἔργου.

Μὰ ἀκόμη καὶ ἂν θεωρηθεῖ σὰν ὑπαινιγμός, καὶ ὄχι μίμηση, αὐτὸ δὲν
ἀφαιρεῖ τίποτα ἀπὸ τὴν ἀπόδειξή μου, δηλαδὴ τὴν ἐξάρτηση τοῦ ἐν λόγω δικτά-
στιχου ἀπὸ τὸ *Πόλεμος τῆς Τρωάδος* καὶ ἐν πάσῃ περιπτώσει («δὲν ὑπάρχει
ἐδῶ ἔχνος στηρίγματος σὲ μιὰ προφορικὴ παράδοση», ὅπως σωστὰ βεβαιώνει
ὁ ἴδιος ὁ Beaton).

Ὁ Beaton κάνει κάποια κριτικὴ στὴ θεωρία μου ποὺ μπορούμε νὰ συνο-
ψίσουμε ὡς ἐξῆς: Οἱ ὁμοιότητες —ἐκτὸς ἀπὸ κάποιες κοινοτοπίες— καὶ οἱ
λεξιλογικὲς συγγένειες μεταξὺ πολλῶν ἔργων τῆς μεσαιωνικῆς ἑλληνικῆς λο-
γοτεχνίας ποὺ ἔχουν γραφεῖ σὲ δημῶδη γλῶσσα, ἀποτελοῦν μιὰ ἀπόδειξὴ ἐξάρ-
τησης ἐνὸς ποιητῆ ἀπὸ κάποιον ἄλλον, εἶναι καρπὸς προσεκτικῆς μελέτης καὶ
θεληματικῆς μίμησης, δεδομένου ὅτι δημιουργήθηκε ὅπως μιὰ σχολὴ ποιητῶν
μὲ δικό της τυπικὸ καὶ δική της τεχνικὴ ἔκφρασης, καὶ δὲν ὀφείλονται σὲ μιὰ
ποιητικὴ προφορικὴ παράδοση, οὔτε στὸ ἔργο τῶν ἀντιγραφῶν.

Πρὶν ἀπὸ ἀρκετὰ χρόνια —ἀκριβῶς τὸ 1978— δημοσίεψα στὸ *B.Z.*
μιὰ ἐργασία, στὴν ὁποία ὑποστήριξα τὴν ἐξάρτηση, σὲ μερικὰ σημεία, τῆς

6. «Problemi di poesia greca medievale», στὸ *Studi di filologia bizantina III*,
Catania 1985, σ. 137, καὶ «Sul Teseida neogreco», *Folia Neellenica*, 11, 1977, σ. 160.

Ἀχιλλήϊδας ἀπὸ τὸ ἀκόμα ἀνέκδοτο Πόλεμος τῆς Τρωάδος. Μεταξὺ τῶν παραδειγμάτων ποὺ παρέθετα γιὰ νὰ ἀποδείξω αὐτὴ τὴν ἐξάρτηση, ἀνέφερα τοὺς ἀρχικούς στίχους, μετὰ τὸν πρόλογο καὶ τὴν περίληψη τοῦ ἔργου, τοῦ *Roman de Troie*:

*Peleüs fu uns riches reis,
mout proz, mout sages, mout corteis,*

ποὺ ἀποδίδονται ἔτσι ἀπὸ τὸν ἀνώνυμο Ἑλληνα διασκευαστῇ:

Ἦν τις Ἑλλήνων βασιλεὺς, εὐγενικός, ἀνδρεῖος,
πλούσιος καὶ πανευτυχής, χώρας τῆς Μυρμιδόνος.
Οὗτος ὑπῆρχεν ὁ πατὴρ τοῦ λαμπροῦ Ἀχιλλέως

(*Coisl.* 344, f. 71),

μὲ στίχους δηλαδή ποὺ συναντοῦμε ἐπίσης στὴν ἀρχὴ τῆς Ἀχιλλήϊδας:

*Εἷς τῶν Ἑλλήνων βασιλεὺς, εὐγενικὸς καὶ ἀνδρεῖος,
πλούσιος καὶ πανευτυχὴς ἐν χώρᾳ Μυρμιδόνων*

(N, 20-21).

Γιὰ τὸν Beaton αὐτὴ εἶναι ἡ πιὸ οὐσιώδης ἀπὸ τὶς ὁμοιότητες ποὺ παρατήρησα μεταξὺ τοῦ Πόλεμος καὶ τῆς Ἀχιλλήϊδας, αὐτὴ ἡ ἀντιστοιχία ὅμως τοῦ φαίνεται ὅτι εἶναι «ἐντελῶς ἀπατηλή». Οἱ λόγοι, γιὰ τοὺς ὁποίους αὐτὴ ἡ ἀντιστοιχία θὰ ἦταν «ἀπατηλή», ἢ, γιὰ νὰ εἴμαστε πιὸ σαφεῖς, ἀβάσιμη, μὴ ἀνταποκρινόμενη στὴν ἀλήθεια, — λόγοι ποὺ ὁδήγησαν τὸν Ἀγγλο μελετητὴ νὰ ἀνατρέψῃ τὴν ἀπόδειξή μου καὶ νὰ ὑποστηρίξῃ ὅτι ἦταν ὁ διασκευαστὴς τοῦ Πόλεμος τῆς Τρωάδος ποὺ ἀνέτλησε ἀπὸ τὴν Ἀχιλλήϊδα καὶ ὄχι τὸ ἀντίθετο—, θὰ ἦταν οἱ ἀκόλουθοι: 1. Ο *Benoît* δὲν κάνει μνεῖα τοῦ Ἀχιλλέα σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο καὶ ἡ ἀναφορά του δὲν προέρχεται ἀπὸ τὸ γαλλικὸ κείμενο. Σ' αὐτὴ τὴν παρατήρηση εἶναι εὐκόλη ἡ ἀπάντηση ὅτι τὸ ὄνομα τοῦ Ἀχιλλέα δὲν ἐμφανίζεται οὔτε στοὺς ἀρχικούς στίχους τῆς Ἀχιλλήϊδας, καὶ ὅτι, ἀντίθετα, αὐτὸ ἐξηγεῖται ἄριστα στὴν ἐλληνικὴ διασκευή, γιὰτὶ ὁ διασκευαστὴς ἀποδίδει μὲ μιὰ περίφραση τὸ ὄνομα, ποὺ ὑπάρχει στὸ πρότυπο, *Peleus*, γιὰ τὸν ὁποῖο καὶ ὁ πιὸ μέτριας μόρφωσης ἄνθρωπος γνώριζε πολὺ καλὰ ὅτι ἦταν ὁ πατέρας τοῦ Ἀχιλλέα (οὗτος ὑπῆρχεν ὁ πατὴρ τοῦ λαμπροῦ Ἀχιλλέως), δηλαδή *Peleus*, *Πηλεὺς*.

Εἶναι ἀπορίας ἄξιο τὸ ὅτι ὁ Beaton δὲν ἀντελήφθη ὅτι ἀκόμα καὶ ἓνας ἐλλιποὺς παιδείας ἄνθρωπος κατεῖχε σίγουρα στοιχειώδεις γνώσεις μυθολογίας, ὅπως ἐκεῖνος ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ ἐπαναφέρουν στὴ μνήμη τὸ ὄνομα τοῦ Πηλέα, δηλαδή τὸν Ἀχιλλέα καὶ τοὺς Μυρμιδόνες. 2. Ἡ δευτέρη παρατήρηση εἶναι ὅτι τὸ ὄνομα τῶν «Μυρμιδόνων», τὸ ὁποῖο κατὰ τὸν Beaton δὲν

προέρχεται από το γαλλικό κείμενο, έχει προφανώς συμφορθεῖ στο *Πόλεμος* με το όνομα ενός τόπου, παρερμηνεία που θα μπορούσε να αποδειχτεί σαφώς από το ήμιστίχιο / *ἐν χώρᾳ Μυρμιδόνων* / τῆς Ἀχιλλείδας. Μὰ ἂν ὁ Beaton ἦταν πιὸ προσεκτικός, διαβάζοντας τὴν ἐργασία μου, θὰ εἶχε ἀντιληφθεῖ ὅτι τὸ χωρίο τοῦ *Πόλεμος*, πού ἐγὼ ἀνέφερα, ἦταν ἐκεῖνο τοῦ *Coisl.* 344, f. 71, ἀλλὰ παρέθετα στὶς σημειώσεις τὴν παραλλαγή τοῦ *χρ. Bol.* 3567, ὅπου διαβάζουμε, ἀντὶ *Μυρμιδόνος*, δὲ *Μυρμιδόνων* (δηλαδὴ τὸ ήμιστίχιο / *χώρας δὲ Μυρμιδόνων*)). 3. "Εἰς ἄλλο λόγο, γιὰ νὰ ἰσχυρισθεῖ ὅτι εἶναι «ἀπατηλὴ» ἡ ἀντιστοιχία μετὰ τῆς Ἀχιλλείδας καὶ τοῦ Benoit, ὁ Beaton ἐξάγει ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ἡ συντακτικὴ δομὴ **Ην τις* (= ὑπῆρξε κάποιος), δὲν προέρχεται ἀπὸ τὸ γαλλικό. Ἀλλὰ αὐτὸ δὲν ἀποδεικνύει τίποτα· εἶναι φυσικὸ καὶ εὐληπτο ὅτι ὁ Ἕλληνας διασκευαστὴς ἔπρεπε νὰ ἐξυπηρετηθεῖ ἀπὸ μιὰ συντακτικὴ δομὴ πιὸ συναφὴ μὲ τὴ γλώσσα τοῦ στὴν ἀπόδοση τοῦ χωρίου τοῦ προτύπου του.

Φέρνει ἕνα ἀκόμη παράδειγμα ὁ Beaton, στὸ ὁποῖο ἡ μέθοδος μου μπορεῖ νὰ χρησιμοποιηθεῖ γιὰ νὰ ὑποστηρίξει κανεὶς πορίσματα ἀντίθετα ἀπὸ τὰ δικά μου. Ἡ ἀρχὴ τῶν μυθιστορημάτων *Καλλίμαχος*, *Βέλθανδρος* καὶ *Ἀχιλλείδα* —καὶ ἀκόμη δύο ἔργων μετὰφρασης: *Πόλεμος* καὶ *Θησηίδα*— παρουσιάζει κοινὰ στοιχεῖα τοῦ τύπου *ἦν τις*, ὑπῆρξε κάποιος. Ὁ βασιλιάς, σὲ ὅλα τὰ πρωτότυπα μυθιστορήματα, εἶναι ὁ πατέρας τοῦ ἥρωα καὶ ὅλοι οἱ βασιλεῖς ἔχουν πάντα τὰ ἴδια προσόντα: δύναμη, πλοῦτο, ὑπερηφάνεια. Βάσει αὐτῶν τῶν παρατηρήσεων, κατὰ τὸν Beaton, εἶναι δύσκολο νὰ γίνῃ παραδεκτὴ ἡ ἀποψή μου, δηλαδὴ ἡ ἐξάρτηση τῆς Ἀχιλλείδας ἀπὸ τὸν *Πόλεμο*, καὶ τὰ χωρία αὐτὰ θὰ βεβαίωναν μιὰ ἀπὸ τίς ἀντιρρήσεις τῶν Jeffreys στὴ μέθοδό μου⁷, δηλαδὴ ὅτι αὐτὴ δὲν παρουσιάζει «ἐπαρκεῖς ἀποδείξεις» (*enough evidence*) (σελ. 172). Τὸ συμπέρασμα λοιπὸν γιὰ τὸν Beaton θὰ ἦταν τὸ ἐξῆς: «Αὐτὸς ὁ τρόπος ἀρχῆς τοῦ ἀφηγηματικοῦ μέρους ἑνὸς μυθιστορήματος ἦταν παραδοσιακὸς σ' αὐτὸ τὸ λογοτεχνικὸ εἶδος καὶ γιὰ αὐτὸ τὸν λόγο ἐνσωματώθηκε ἐσκεμμένως στὰ πιὸ φιλόδοξα ἔργα μετὰφρασης στὰ ἑλληνικά, *Πόλεμος* καὶ *Θησηίδα*».

Ἀλλὰ ἂς ἐξετάσουμε μέχρι ποίου σημείου ἰσχύουν αὐτὰ τὰ ἐπιχειρήματα. Ἀρχίζουμε παρατηρώντας τὸν τύπο *ἦν τις* (βασιλεὺς). Εἶναι κοινὸς μόνον στὰ δύο ὄχι πρωτότυπα ἔργα, *Πόλεμος* καὶ *Θησηίδα*. Στὰ ἄλλα μυθιστορήματα διαβάζουμε ἀπλῶς:

7. E. and M. Jeffreys, «The style of Byzantine popular poetry: recent work», *Okeanos, Essays presented to Thor Sevcenko* (= *Harvard Ukrainian Studies*, 7, 1983), σ. 327.

Βάρβαρος γάρ τις βασιλεὺς... ἔσχεν (*Καλλίμαχος*),
Δυνάστης ἦταν βασιλεὺς Ροδόφιλος ὁνάτις (*Βέλθανδρος*),

καὶ στὴν Ἀχιλλίδα: *Εἰς* (τῶν Ἑλλήνων) βασιλεὺς... *εἶχεν*. Ὅσον ἀφορᾷ τὶς ἰδιότητες πού ἔχουν πάντα οἱ βασιλεῖς, δὲν εἶναι νὰ ἐκπλησσεταὶ κανεὶς γιατί καὶ στὰ μεσαιωνικά διηγήματα τῆς Δύσης συμβαίνει τὸ ἴδιο. Φτάνει νὰ διαβάσουμε τὴν ἀρχὴ τοῦ *Roman de Troie* τοῦ Benoit de Sainte-Maure: *Peleüs fu uns riches reis, / mout proz, mout sages, mout corteis; / par Grece alot sa seignorie / e del regne ot mout grant partie...* Δηλαδή πλούτης, ἀνδρεία, σοφία, εὐγένεια, εἶναι οἱ ἰδιότητες τοῦ Πηλέα καὶ ἐπὶ πλέον ἓνα ἔκτε- νες βασίλειο. Καὶ ὁ διασκευαστὴς τοῦ Πόλεμος τὸ ἀκολουθεῖ:

Ἦν τις Ἑλλήνων βασιλεὺς, εὐγενικός, ἀνδρεῖος,
πλούσιος καὶ πανευτυχής, χώρας δὲ Μυρμιδόνων·
οὗτος ὑπῆρχεν ὁ πατήρ τοῦ λαμπροῦ Ἀχιλλέως.

Δὲν βλέπω πῶς μπορεῖ νὰ ὑποστηριχθεῖ ὅτι αὐτὸς ὁ τρόπος ἀρχῆς τοῦ διηγήματος εἶναι «ἐσωματωμένα ἐνσωματωμένος», ὅπως βεβαιώνει ὁ Beaton, στὸ Πόλεμος, καθ' ὅσον παραδοσιακὸς στὰ ἔργα τῆς δημώδους γραμματείας. Αὐτὸ ἀντικατοπτρίζει, λίγο πολὺ πιστά, τὸ γαλλικὸ πρότυπο καὶ δὲν ὑπῆρξε καμιά ἐνσωμάτωση, ὅπως δείχνουν κατὰ τρόπο προφανή καὶ σαφὴ οἱ στίχοι τῆς ἑλληνικῆς διασκευῆς πού ἀκολουθοῦν. Οὔτε στὴν περίπτωση τοῦ ὀκτάστι- χου I, 6, στὴν ἀρχὴ τῆς *Θησιίδας*, μπορεῖ νὰ ἰσχυρισθεῖ κανεὶς ὅτι ἔγινε «ἐνσωμάτωση» (αὐτοῦ τοῦ τρόπου ἀρχῆς τοῦ ἀφηγηματικοῦ μέρους ἐνὸς μυθι- στορήματος), καθ' ὅσον «παραδοσιακοῦ στὴ δημώδη ποίηση», ὅπως λέει ὁ Beaton, δεδομένου ὅτι αὐτὸ (δηλαδή τὸ ἐν λόγῳ ὀκτάστιχο) εἶναι μιὰ σαφὴς μίμηση, γιὰ νὰ μὴ πῶ λογοκλοπία τοῦ ἀρχικοῦ ἀποσπάσματος τοῦ Πόλεμος, ὅπως προφανῶς ἀπέδειξα.

Νομίζω ὅτι ἡ «enough evidence», γιὰ τὴν ὁποία κατηγόρησαν τὴ μέθο- δό μου, εἶναι ἀκριβῶς αὐτὸ πού λείπει ἀπὸ αὐτὰ τὰ ἐπιχειρήματα.

Καὶ γιὰ νὰ παρουσιάσω κάποιο συγκεκριμένο παράδειγμα τῆς ἐξάρτησης τῆς Ἀχιλλίδας ἀπὸ τὸ Πόλεμος τῆς Τρωάδος, μοῦ ἀρκεῖ νὰ ἀναφέρω μερικὰ χωρία, στὰ ὁποῖα προβάλλει ἐκδηλὰ ὅχι μόνο ὁ τρόπος, μετὰ τὸν ὁποῖο διασκευά- ζεται τὸ πρότυπο, ἀλλὰ καὶ ἡ χρῆση τοῦ μεταφρασμένου καὶ διασκευασμένου ἔργου πού κάνουν μεταγενέστεροι Ἕλληνες ποιητὲς στὴ σύνθεση τῶν δικῶν τους ἔργων.

Σχεδὸν στὴν ἀρχὴ τοῦ *Roman de Troie*, ἀφοῦ ὁ Ἄργος κατασκευάσε, κατ' ἐντολὴ τοῦ βασιλιᾶ Πηλέα, τὸ πλοῖο πού θὰ ἔπρεπε νὰ μεταφέρει τὸν Ἰάσονα στὴν Κολχίδα γιὰ νὰ ἀνακτήσῃ τὸ χρυσόμαλλον δέρας (*la toison d'or*) περιγράφεται ἡ ἀναχώρηση τοῦ ἥρωα πού γίνεται:

*Quant vint contre le tens novel,
que doucement chantent oisel,
quel la flor pert e blanche e bele,
e l'erbe est vert, fresche e novele;
quant li vergier sont gent flori
e de lor fueilles revesti,
l'aure douce vente soëf ...*

Παρατηρούμε ότι ο "Ελληνας διασκευαστής, μολονότι περιορίζεται στην παρά-
λειψη κάποιου στίχου ή στο να προσθέσει κάτι δικό του, παραμένει πιστός στο
πρότυπο:

*δταν ἐξηλθεν ὁ χειμών, κατέλαβεν τὸ ἔαρ,
δταν τὰ ἀηδόνια κιλαδοῦν καὶ τὰ πουλιά λαλοῦσι,
δταν ἀθοῦσι τὰ φυτὰ καὶ θάλλουσι τὰ πάντα,
τότε κινοῦνται οἱ ἄνεμοι πνέειν γαληνοτάτως*

B, 3567, φ. 3^r.

Ξαναβρίσκουμε, λοιπόν, την ποιητική εικόνα τῶν πουλιῶν ποὺ κελαηδοῦν καὶ
τῆς φύσης ποὺ ἀναγεννιέται μετὸν ἐρχομὸ τῆς ἀνοιξῆς στὴν περιγραφή τῆς
φ(λ)ισκίνας στὴν *Ἀχιλλίδα* (σ. 733 κ.έ.).

*.....Ματὸν τὰς ἡμέρας
δταν τ' ἀηδόνια κιλαδοῦν καὶ τὰ πουλιά στριγγίζουν,
δταν τὰ δένδρη ἄνθη ποιοῦν καὶ θάλλουσιν τὰ πάντα...
ἐπνέασιν οἱ ἄνεμοι*

Στὸν Hesselting (σελ. 135) αὐτοὶ οἱ στίχοι φαίνονταν: «empruntés à la
poesie populaire», ἀλλὰ ὁ Hesselting δὲν παρουσίαζε καμιά μαρτυρία πρὸς
ὑποστήριξη τοῦ ἰσχυρισμοῦ του. Δυστυχῶς τὰ γεγονότα τὸν διαψεύδουν,
γιατὶ σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση δὲν πρόκειται γιὰ δημώδη ποίηση, ἀλλὰ γιὰ
ἓνα θέμα παρμένο ἀπὸ ἕναν δυτικὸ ποιητὴ, τὸ ὁποῖο πέρασε στὴν *Ἀχιλλίδα* διὰ
μέσου τοῦ *Πολέμου τῆς Τρωάδος*.

"Ἄλλοι στίχοι δανεισμένοι ἀπὸ τὸ *Roman de Troie* βεβαιώνουν ὅτι τὸ
φαινόμενο δὲν εἶναι σποραδικό, ἀλλὰ ἐπαναλαμβάνεται. Στὸ σημεῖο ὅπου ὁ
Ὅδυσσεας καὶ ὁ Διομήδης ἐπιλέγονται ὡς ἀγγελιαφόροι γιὰ νὰ ζητήσουν
ἀπὸ τὸν Πρίαμο τὴν ἐπιστροφή τῆς Ἑλένης, ἡ λαμπρὴ ἐνδυμασία τους περι-
γράφεται ἔτσι:

*Mout se vestirent richement
de dras de sie de colors*

*oures a bestes e a flors,
d'or e de pierres estelez,
furent vestu e afublez.*

‘Ο “Ελληνας διασκευαστής τὸ ἀκολουθεῖ σχεδὸν πάντα πιστά:

*ροῦχα λαμπρὰ ἐφόρεσασιν, ὅλα κατὰ ξαμίτον,
διαμερισμένα ὀλόχρυσα, μὲ κοῖνους, μὲ πουλῖα,
λιθάρια πανυπέρλαμπρα μετὰ λιθομαργάρων*

B-P-V

Στὴν Ἀχιλλεΐδα ὁ ποιητὴς περιγράφει τὸν νεαρὸ ἥρωα, ποὺ ἐτοιμάζεται νὰ ἀναχωρήσει γιὰ νὰ ὑπερασπιστεῖ τὴ χώρα ἀπὸ τοὺς ἐχθροὺς, χρησιμοποιώντας μερικὲς ἐκφράσεις ποὺ ἀντλεῖ χωρὶς ἀμφιβολία ἀπὸ τὸν Πόλεμο τῆς Τρωάδος:

*στολὴν ἐφόρεσεν λαμπρὰν...
μὲ τὰ χρυσὰ πουλῖα...
εἶχεν ἡ τραχηλεὰ του...
λιθάρια πανυπέρλαμπρα μετὰ λιθομαργάρων*

(333-339).

Τὸ μὲ πουλῖα, ποὺ εἶναι ἡ ἀπόδοση τοῦ *oures a bestes*, καὶ ὁ τελευταῖος στίχος, ποὺ ἐπαναλαμβάνει τὸν στίχο τοῦ Benoit *d'or e de pierres estelez*, ἀποτελοῦν μιὰ προφανῆ ἀπόδειξη τῆς μίμησης ἐκ μέρους τοῦ συγγραφέα τῆς Ἀχιλλεΐδας, ὁ ὁποῖος, ἀναπαράγοντας πιστὰ τὴν πηγὴ του, δὲν κατορθώνει νὰ καλύψει τὴν λογοκλοπία του.

Ἄλλο σημαντικὸ παράδειγμα εἶναι τὸ ἀκόλουθο:

Κατὰ τὴ μονομαχίαν μεταξύ Ἑκτορα καὶ Πατρόκλου, ὁ Ἑκτορας κατορθώνει νὰ παραμείνει σταθερὸς στὴ σέλλα, παρ' ὅλα τὰ δυνατὰ κτυπήματα τοῦ ἀντιπάλου του:

*Patroclus le fient en l'escu...
sor le haubere la lance archeie;
eschiz en volent, si peceie.
Hector ne muet ne ne chancelle.*

καὶ ὁ “Ελληνας διασκευαστής:

‘Ο Πάτροκλος τὸν ἔδωκεν ἀπάνω εἰς τὸ σκουτάριν...
καὶ ἀπάνω εἰς τὸ λουρίκιν του ἐτρίβην τὸ κοντάρι·
ποσῶς οὐδὲν τὸν ἔσεισεν αὐτὸν ἀπὸ τὴν σέλλαν

Coisl. 344, f. 56^v.

Αὐτὸς ὁ τελευταῖος στίχος τοῦ *Πόλεμος*, μετάφραση τοῦ *ne muet ne ne chan-cele*, εἶναι παρμένος ἐξ ὁλοκλήρου ἀπὸ τὸν συγγραφέα τῆς *Ἀχιλλήϊδας* καὶ ἀναφέρεται στὸν Φράγκο ἱππότη, τὸν ὁποῖο ὁ Πάτροκλος, παρ' ὅλα τὰ κτυπήματά του δὲν κατορθώνει νὰ ἀνατρέψει:

Ὁ Πάτροκλος ἐλάτισεν, κρούει τὸν κονταρέαν
ποσῶς οὐδὲν τὸν ἔσεισεν ἀπάνου ἀπὸ τὴν σέλλαν

(1474-1475).

Ὁ συγγραφέας τοῦ μυθιστορήματος *Ἱμπέριος καὶ Μαργαρώνα*, ποὺ θυμίζει, στὴ σύνθεση τοῦ ἔργου του, τὴν *Ἀχιλλήϊδα*, χρησιμοποιεῖ αὐτὸν τὸν στίχο, ποὺ ἀναγόταν ἔμμεσα στὸν Benoit de Sainte-Maure, ὅταν περιγράφει τὴ μονομαχία μεταξύ Ἱμπέριου καὶ Ἀλαμάνου:

Καὶ ὁ Ἀλαμάνος ἔδωκεν τὸν Ἱμπέριον εἰς τὸ στῆθος·
ποσῶς οὐδὲν τὸν ἔσεισεν ἀπάνω ἀπὸ τὴν σέλλαν

(416-417).

Ἀμεσες μαρτυρίες γιὰ τὴν ποιητικὴ προφορικὴ παραγωγή στὸ Βυζάντιο δὲν ἔχουν φτάσει ἔως ἐμᾶς. Ἐκτὸς αὐτοῦ, σχεδὸν ὅλα τὰ βυζαντινὰ κείμενα σὲ δημῶδη γλῶσσα ἀπευθύνονται ρητὰ σὲ ἓνα ἀναγκαστικὸ κοινό, καὶ ἐπιπλέον — ἀν ἐξεταστοῦν προσεκτικὰ μερικὲς διασκευὲς τοῦ ἴδιου ἔργου — ἀποδεικνύεται μιὰ ἐπέμβαση ὅχι τυχαία ἢ προφορικοῦ τύπου, ἀλλὰ μελετημένη καὶ γραπτή. Ὑπάρχει ἀπλῶς μιὰ προφορικὴ παράδοση, περιορισμένη ὅμως σὲ ὁρισμένα σύντομα τραγούδια θρηνητικά, ἀγάπης ἢ ἄλλου εἶδους. Ἡ προφορικότητα δὲν θίγει τὴ δημῶδη ποίηση εὐρύτερης πνοῆς, ποὺ ἀρχίζει νὰ ἀναπτύσσεται κατὰ τὴν ἐποχὴ τῶν Κομνηνῶν, οὔτε ἔχει σχέση μὲ αὐτήν. Εἶμαι σὲ θέση νὰ παρουσιάσω περισσότερες ἀπὸ μιὰ ἀποδείξεις, γιὰ νὰ υποστηρίξω τὴ μὴ προφορικότητα τῆς ποιητικῆς παραγωγῆς σὲ δημῶδη γλῶσσα. Ἄν παρατηρήσουμε μερικὲς διασκευὲς τοῦ *Σπανέα*, στίς ὁποῖες ὑπόκεινται διάφορες πηγές — ἀπὸ ἐκείνην τῆς *Παλαιᾶς καὶ Καινῆς Διαθήκης* ὡς τὶς ψευδοισκοκρατικὲς νοθεσίες πρὸς *Δημόνικον* —, ἀντιλαμβανόμεστε ἀμέσως ὅτι πρόκειται γιὰ ἔργο κατασκευασμένο. Τὸ ἴδιο τὸ κείμενο ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ δεχτεῖ μᾶλλον τὴν ἐπίδραση μιᾶς προϋπάρχουσας προφορικῆς ποίησης, ὁ *Διγενῆς Ἀκρίτης*, στίς διασκευὲς ποὺ ἔφτασαν ἔως ἐμᾶς παρουσιάζεται σὰν ἔργο ἐπεξεργασμένο καὶ λίγο πολὺ φροντισμένο ἀπὸ ποιητὲς προικισμένους μὲ κάποια μόρφωση· ἀναφέρομαι ἰδιαίτερα στὸν συγγραφέα τῆς διασκευῆς τῆς *Grottaferrata* καὶ ἐκείνης τῆς *Ἀνδρου-Ἀθηνῶν*. Ἐπίσης ἡ διασκευὴ τοῦ *Ἐσχοριάλ* — ποὺ θεωρεῖται ἐπὶ τοῦ παρόντος ἡ πιὸ παλιὰ καὶ ἡ πλησιέστερη στὸ πρωτότυπο καὶ ποὺ ἡ γλῶσσα τῆς εἶναι λαϊκὴ — εἶναι ἓνα ἔργο γραπτὸ καὶ μεταβιβάζεται γραπτῶς.

Τὸ νὰ ὑποθέσουμε μιὰ προφορική μετάδοση γιὰ τὴν ἑλληνική ποίηση σὲ δημώδη γλώσσα, μολονότι σήμερα φαίνεται τῆς μόδας, εἶναι σίγουρα εὐκόλο· ταυτοχρόνως ὅμως εἶναι καὶ δύσκολο, γιὰ νὰ μὴν πῶ ἀδύνατο, νὰ τὸ ἀποδείξουμε. Καὶ δὲν ἀξίζει νὰ ἐπιμένουμε στὴ συνοχή μεταξὺ λογοτυπικοῦ ὅφους καὶ προφορικῆς παράδοσης, γιὰ νὰ ἐξηγήσουμε καὶ τὴ διακύμανση τῶν γραφῶν τοῦ κειμένου.

Ταιριάζει στὴν περίσταση νὰ ἀναφέρω ἐδῶ τὴν ὥραία ἐργασία τοῦ M. Delbonille, *Les chansons de geste et le livre*, Paris 1959, σσ. 295-407, ποὺ ἀνασκευάζει τὶς θεωρίες πάνω στὴν προφορική μετάδοση τῶν ἐπικῶν μεσαιωνικῶν κειμένων μὲ ἀφηγηματικὴ δομὴ (romanzi), ὑποστηρίζοντας σωστὰ ὅτι τὸ λογοτυπικὸ ὅφος δὲν ἐξαρτᾶται ἀπὸ ἀνάγκες αὐτοσχεδιασμοῦ, ἀλλὰ ἀνταποκρίνεται σὲ ἀκριβεῖς κανόνες ὅφους καὶ εἶναι προνόμιο ὅλων τῶν ἀφηγηματικῶν κειμένων (romanzi) τοῦ Μεσαίωνα, στὰ ὅποια οἱ ἐπεξεργασίες δὲν δείχνουν κανέναν χαρακτήρα αὐτοσχεδιασμοῦ, ἀλλὰ χαρακτηρίζονται ἀπὸ μιὰ σαφὴ προσπάθεια ἐνημέρωσης τῶν κειμένων σύμφωνα μὲ τὰ γοῦστα ποὺ ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν ἐπικρατοῦν⁸.

8. C. Segre, *La tradizione della «Chanson de Roland»*, Milano-Napoli 1974, σ. 87.